

Türk Tarihinde Mekân: Mimari, İskân ve Şehirleşme

“Hüner bir şehri bünyâd etmektir; Reâyâ kalbin âbâd etmektir.” Asıl marifet bir şehir kurmak, şehir imar etmekle birlikte; o şehirde yaşayanların kalbini kazanmak, onları mutlu etmektir.

Fatih Sultan Mehmet

Toplulukların millet hâline gelebilmesi için, dil birliği, kültür birliği gibi unsurlar son derece önemlidir. Ancak bu topluluklar “vatan” adını verdikleri, aynı coğrafyada ortak kültürel unsurları bir arada yaşamıyorlarsa millet olmanın en önemli vasıflarından biri eksik kalmış demektir. Sözlükte; bir devletin egemenliği altında bulunan toprakların tümü ülke, bir halkın üzerinde yaşadığı, kültürünü oluşturduğu toprak parçası, vatan olarak tarif edilmektedir. Ayrıca vatan kavramının ülke, diyar, memleket, devlet, yurt, sıla, ulus anlamlarını da taşıdığı görülmektedir. Türk hakanlıklarında ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin toprağı idi. Türkler kültürel değerleriyle toprağı yaklaşımlarını şekillendirmişlerdir. Türklerin bu kültürel değerleri, onların toprağı bir değer ölçüsü olarak kabul etmelerini sağlamıştır. Bu yönüyle Türkler diğer milletlerden önemli ölçüde farklılaşır. Türklerdeki bu değer anlayışı, onlara, bir anlamda dünyada kalıcı olmayı sağlayacak dinamikleri sunarken onların siyasî, sosyal ve iktisadî faaliyetlerine yön vermiştir. Bu faaliyetler, Türklerin, topraktan vatani yaratan anlayışa ve vatana anlam veren bir değerler sistemine sahip olduğunu göstermiştir.

Göçebelik Tartışmaları:

Her toplumun, yaşadığı coğrafyanın potansiyel imkânlarını değerlendirmek suretiyle geliştirdikleri bir hayat tarzına sahip olduğu bilinmektedir. Günümüzde üç kıtada kültür ve uygarlık izlerini sürülebilen Türk milleti, aşağı yukarı dört bin yılı bilinen kadim bir geçmişe sahiptir. Asya'nın ortalarından, etrafa yaptıkları sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Dünyanın üç büyük kıtasında görülen geniş Türk yayılmalarının ciddi sebeplere dayanması gerekir.

Türkler mevzu bahis olduğunda, göçebe Türk kavramı günümüzde son derece yerleşmiş olup, şehircilik neredeyse Selçuklulardan başlatılmıştır ki bu da bilime ters düşmektedir. Belirli bir kültür sahası, medeniyet çizgisi, hatta inanç sisteminden dahi bir ölçüde yoksun sayılan bu göçerlik kavramıyla bilumum Doğu Bilimciye gün doğmuş, Türkleri, otlak peşinde koşan, başıboş insan sürüsü olarak nitelendirmeye başlamışlardır.

Yerleşikler tarafından yapılan Türk Tarih araştırmalarınınca; göçebelik ve Bozkır Kültürü bir toplumu alt tabakaya düşüren, o toplumu kalitesiz kılan bir unsur gibi gösterilmekle kalmamış, asırlar boyu Türk Toplumunun göçebe bir yaşam tarzına sahip olduğu inancı süregelmiştir. Bu doğrultuda bazı Türk müelliflerince bu görüş desteklenmiş, kimi ilim adamları da bunun yanlışlığının ispatına gayret göstermiştir. Nitekim göçerlik/göçebelik yerleşik bakış açısının bir ürünü olup, tamamı ile bu yerleşik müsteşriklerin Avrupa merkeziyetçiliği doğrultusunda Türklerin ilkelliğini ortaya koymak gayesi taşımaktadır.

Burada hemen belirtelim ki, ilkel topluluklarda görülen göçebe hayat tarzı ile eski Türk topluluklarının atlı-göçebe bozkır kültürü birbirinden tamamen farklıdır. İlkel topluluklarda ekonomi tamamen toplayıcılık şeklinde geçerken, eski Türk topluluklarında ekonomi hayvancılığa dayanıyordu. Başka bir ifade ile, eski Türk toplulukları üretici idiler. Diğer taraftan, ilkel topluluklarda teşkilât, daha doğrusu devlet fikri yoktur. Ayrıca millet bilinci olmayan ve millet haline gelemeyen bu topluluklarda, vatan fikri de hiç gelişmemiştir. Eski Türk topluluklarında ise, devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Bozkır Kültürü, birçok bakımdan çiftçilikten üstün yetenek ve meziyet isteyen bir hayat tarzıdır. Hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde yeni otlaklar ve su bulmak, hububatın ekilmesinden ve hasadın toplanmasından daha zor bir faaliyet olduğu gibi; büyük emek, enerji, yetenek ve tecrübe isteyen bir iştir. Türkler, fizikî ve ruhî yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin üstesinden kolayca geliyorlardı.

Tarih boyunca Türk topluluklarının eski dünya coğrafyasında, çeşitli sebeplerden kaynaklandığı anlaşılan göç hareketlerine rastlanmaktadır. Mevzubahis olan bu Türk göçleri belirli gayelerden yoksun ve sonu meçhul birer macera girişiminden uzak görünmektedir. Onu, bir macera olmaktan kurtarıp, başarılı bir şekilde hedeflerine ulaştıran başlıca sebep, bütün göçlerin Türk hükümdarları ve devletleri tarafından sıkı bir disiplin altında sevk ve idare edilmesidir. Öyle ki, ulaşılan coğrafyada yerleşim keyfi ve başıboşluktan uzaktır. Belirli bir plana bağlı olarak yürütülen iskân siyaseti, Türk topluluklarının çeşitli coğrafyalarda yurt tutmalarını mümkün kılmıştır.

İslâm öncesi Türk sosyal hayatını değerlendiren bir kısım tarihçiler, Çin kaynaklarının tesirinde kalarak ve üstünkörü bir incelemeyle göçebelik meselesini bu süreç içerisinde temellendirmeye çalışırlar. Fakat Çin'liler o dönemde yerleşik bir medeniyet teşekkül etmiş oldukları için kendilerine nazaran Türklerin göçebe görüntüsü vermiş olması gayet tabiidir.

Netice itibariyle Türklerin İslâmiyet öncesi hayatı tam göçebe olarak değerlendirilemez. Aksine İslâm öncesi Türkler tarihinin pek erken devirlerinde yerleşmiş, belli köyü, belli şehri, belli bir yurdu, yuvası ve vatani olan bir millettir. İslâm öncesi Türk sosyal hayatı

için ortaya konmuş olan kavramlar içinde belki de en uygunu “konar-göçer” kavramında ifadesini bulmuş olan bir hayat üslubunun varlığıdır. Zira bu hayat üslubu sebebiyle İslam öncesi Türklerin yaylak ve kışlak hayatı sürdürdükleri göze çarpar. Konar Göçer tabiri ile kastedilen belirtildiği gibi bugün dahi var olan yazın bir yerde, kışın başka bir yerde yaşama şeklidir. Bu; rastgele göç şeklinde gerçekleşmeyip, yılın belirli aylarında belirli şekilde ve belirli yerlere gitme/yer değiştirme politikasıdır. Bu politikanın amacı ise, devletin geçim ve devamlılığını sağlamaktır.

Ekonomik faaliyetlere baktığımızda; konar göçerlik mantığı sürdürülmekle birlikte çiftçiliğe önem verdikleri, topraklarını ektirmek gayesi ile Çin’den tarım aletleri ve darı istediği belirtilmiştir (Sümer 1960: 568). Türklerin çiftliklerinden ve çiftliklerini sulamak için mühim kanallar yaptığından, hububat ektiğinden ve meyve ağaçları yetiştirdiğinden şüphe yoktur. Ekonomik faaliyetlere dayanarak geliştirilmiş olan bu mantık da burada kendi kendini çürütmekle birlikte, çok iyi bilinmektedir ki yerleşik hayatın başlıca göstergesi en eski devirlerden günümüze tarım olarak gelmiştir.

Eski Orta Asya’da yaşayan Türk kavimlerinin başlıca geçim kaynaklarından birinin de maden olduğu unutulmamalıdır. Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Türkler ilk kez Altay Dağları’nda ortaya çıkan demircilerdir. Bilindiği gibi, demir, silâh sanayinin başlıca madenidir. Akıncı bir kavim olan ve Çin’e korku salan Türk kavmi silah ve savaş aletleri yapımındaki becerilerini gündelik aletler ve süs eşyaları yapımında da sergileyerek bölgenin ünlü demircileri olarak anılmışlardır. Eski Orta Asya Türklüğünde maden işletmeciliğinin önemini ve yaygınlığını tarih kaynakları ve Eski Türkçe metinlerden bilmekteyiz. Bu bilgiler ışığında Eski Türk kavimlerinin göçebe olduğu yorumlarını yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira göçebe bir toplumda maden işçiliğinin gelişmesi son derece güçtür. (Şen 2008: 162)

Orta Asya’daki atlı bozkır kültürünün önemli faaliyetlerinden biri de akıncılık idi. Büyük ölçüde hayvancılığa dayanan bozkır ekonomisi, Türklerin geçinmeleri için tamamen yeterli olmamaktaydı. Bundan dolayı onlar, ekonomilerinin eksikliğini ya ticaret yoluyla ya da savaşlar ve akınlar yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı. Böylece savaş ve akın yapmak, Türklerin hayatında gittikçe önemli bir yer tutarak, sonunda bir devlet politikası haline gelmiştir. Çünkü savaşlar ve akınlar, devlet başkanına hem maddî güç hem de itibar sağlamaktaydı. Böylece devlet başkanının idare ettiği kütüpheler üzerinde otoritesi yükselmekte ve hâkimiyeti artmaktaydı. Akınlar, genellikle hayvanların semirdiği ve hasadın toplandığı güz mevsiminde yapılmaktaydı.

İslâmiyet Öncesi Türklerde Şehircilik:

Eski Türkçede şehrin karşılığı *balık* kelimesidir. XI. yüzyıldan sonra Karahanlılar ve Oğuzlar tarafından şehir için Soğdçadan geldiği söylenen *kend* sözü kullanılmıştır. Eski Türklerin yaşadıkları birkaç mekân vardır. Şehir, bozkır, orman, dağ gibi yaşanabilir mekânlar yanında çöl, tundra, buzul gibi hayatın çok zor sürdürülebildiği yerler de söz konusu olabilir. Eski Türk tarihçiliğinde mekân, umumiyetle bozkır olarak kabûl edilmektedir. Kurulan büyük devletlerin sıklet merkezlerinin bozkırda olmasından kaynaklanan bu düşünce, tarihimize dâir birçok konuyu, hadiseyi, mefhumu, terimi veya meseleyi anlamamızı zorlaştırmaktadır. Her şeyden önce Türk tarihinin mekânını bozkırdan ibaret saymanın kültür ve medeniyetimizi yüceltmeyeceği, bilakis küçülteceği bilinmelidir. Türklüğün hayat bulduğu ve serptiği yerlerden birisi elbette ki şehirdir. Bu bakımdan eski Türklerin mekânlarından biri olan şehri iyi anlamak lâzımdır.

Türklerde şehircilik faaliyetlerinin mevcudiyeti hakkında Oğuzlar ile ilgili çalışmaları ile adından sıkça söz ettiren müverrih Faruk Sümer; (1993:önsöz) Eski Türklerde Şehircilik adlı eserinde Türklerin en eski yurdu olan Moğolistan'da şehir kurma şerefini Uygurlara bahşetmiştir. Uygur Devleti ile başlatıp, Türgişler ile devam ettirmiştir. Bunu da Türk tarihinin başlangıcından aşağı yukarı bin yıl sonra şehir kurmaya başladıklarını yazarak anlatmaya başlamıştır.

Eski Türklerin yerleşik olanlarının yaşadığı yerlerde şehirler ve şehir devletleri vardı. Bu devletlerin merkezleri ve şehirleri surlarla çevrilmişti. Hükümdar, devlet büyükleri, komutanlar, soylular ve din adamları bu surların içinde yaşarlardı. Surlarla çevrili hemen tüm şehirlerde şehrin hükümdara, soylulara-devlet büyüklerine-askerlere ve din adamlarına âit birkaç kısımdan ibaret olması bu yüzdendi. Şehirlerin su ihtiyaçları karız ve diğer bazı sistemlerle sağlanmış ve şehirlerdeki depolarda biriktirilmişti. Şehirlerin eti, tahılı ve meyve-sebzesi etraflarındaki bağlı yerleşimlerden temin edilmiş ve yine bu mallar şehirdeki büyük ambarlarda depolanmıştı. Şehirler için en mühim olan şey surlarının ve kapılarının muhkem olmasıydı. Şehir müdafaası için gözetleme ve işaret kuleleri hayatî idi. Bu kulelerde görevlendirilen askerler âileleriyle beraber kule etrafını ekip biçiyorlardı. Bu kulelerin etraflarında da azımsanmayacak sayıda bir nüfus yaşamıştı. Bu yönüyle kule havalisi de bir yerleşim yeri hâline gelmişti. Şehre yönelen herhangi bir tehdit kule vasıtasıyla derhal merkeze bildirilmiş ve bu sayede şehrin kapıları kapatılmış ve surlara gerekli asker yığınağı yapılmıştı. Şehir yapılarında etrafı surlarla çevrili merkez, hükümdar sarayının bulunduğu iç şehir ile devlet ve din adamlarının meskenleri,

binaları, ve tapınaklarının yer aldığı sur içi şehri olmak üzere iki kısımdaydı. Surlardan sonra tahıl, sebze ve meyve ihtiyaçlarını karşılayan tarım alanlarının, tüketim mallarının alınıp satıldığı pazarların ve halkın meskenlerinin dağıldığı ikinci bir kuşak veya bağlı şehir mevcuttu. Bu kuşağın da dışında, şehrin en uzak köşelerinde mera ve otlaklarda sürüler yayılmaktaydı. Asıl şehrin et ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı. Böylece gayet nizamlı bir şekilde tüm üretim alanları yekpare işleyebilmekte ve herhangi bir düzensizlik durumunda merkezdeki otorite müdahale etmekteydi. Merkezdeki otorite bu üretim alanlarındaki para ilişkilerini ve vergilendirmelerini düzenlemekteydi. Asıl şehir dışında pazar merkezli olmak üzere yeni şehirler de doğmuştu.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Osmanlılara gelinceye kadar Türklerde, kentsel düzenlemelerden sorumlu belediye teşkilatı benzeri bir kurum mevcut olmamıştır. Bununla birlikte şu da bir gerçektir ki, Türk şehrinde gerçekleşen yapısal faaliyet ve kentsel düzenlemelere, her zaman o şehirde ikamet eden hükümdar ya da emirin bazı müdahalelerinden söz etmek mümkündür. Türklerde yerleşik hayatın başlangıcında gördüğümüz kale gibi yerleşim ünitelerinin inşası, bizatihi hükümdar veya emirin tasarrufunda olduğundan, bu yapı komplekslerinin geometrik olarak tasarlanmış, oldukça düzenli bir planlamanın ürünü oldukları görülmektedir. Kale formuna benzer bu ilk Türk yerleşmelerinin etraflarına, yeni yeni konutların yapılmaya başlanması ve şehirlerin büyümesiyle birlikte, düzenli, planlı kent dokusundan giderek uzaklaşıldığı fark edilmektedir. Bunun yanında belirtmek gerekir ki, Uygurlar tarafından kurulmuş şehirlerle, han ve emirler adına kurulmuş bazı şehirler, düzenli planlarıyla sözünü ettiğimiz gelişmeye aykırı durmaktadırlar. Kısacası bahsettiğimiz istisnaların dışında, Türk şehrinde kent dokusunun planlaması, o şehirde ikamet eden kişilerin sorumluluğuna terk edilmiş görünmektedir.

Türk şehrinin en önemli yapısal unsurlarından biri tüm Orta Çağ şehirlerinde olduğu gibi, şehir savunmasını ve güvenliğini temin eden sur duvarlarıdır. Surlar üzerinde bulunan kapı sayısı şehirden şehire farklılık arz etmektedir. Türk şehrinde ana mabet yapıları, pek çok medeniyette olduğu gibi yerleşim biriminin yani şehrin merkezinde yer almıştır.

Buradan hareketle, Orta Asya Türk egemenlik dönemi kent ağı; siyasal-yönetmel merkezler, üretim-dağıtım merkezleri, askeri-stratejik merkezler, dinsel yapılanma merkezleri, Hatun yerleşmeleri ve tarımsal üretim merkezleri işlevindeki köyler olmak üzere kademelendirilebilir.

1.Siyasal-yönetmel merkezler; başkent ya da eyalet merkezleri:

Orta Asya Türk devlet gelenekleri kapsamında her biri Hakan soyundan gelen bir prensler ya da yerel yöneticilerden seçilen umumî valiler veya sınır bölgelerinde askeri valiler tarafından idare edilen *Ordu-balık* ya da *Beş-balık* veya *Nomlug Törülüg-Balık* gibi idari birim ya da eyalet merkezleridir.

2. Üretim-dağıtım merkezleri

a) Ticaret/zanâat ya da madencilik merkezleri Dönemin milletlerarası uzak mesafe ticaret ilişkilerine dayalı olarak sosyal-ekonomik kurumlar ile örgütlenmiş ipekçilik, dokumacılık gibi belirli zanâat/ticaret ya da *Minusinks/Demirciler kenti*, *Baykend/Bakırcılar kenti*, *Yenkend (Bakır kale)* ve *Bakır-balık/Bakırlıg* gibi demircilik ve bakırcılık gibi madencilik faaliyetlerinde uzmanlaşmış merkezlerdir. b) Kervansaray ya da ribât yerleşmeleri Hakanlar tarafından doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu ile kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu gibi uzak mesafe ticaret yolları üzerinde, ticaret hayatının gelişmesine dayalı olarak belirli mesafelerle konumlanmış, dörtgen formda koruma duvarları ile çevrelenmiş ve süreç içinde ekonomik faaliyetlerin gelişmesine dayalı olarak yerleşme alanlarına dönüşerek, art bölgesi için sosyal-ekonomik çekim merkezi işlevini kazanmış konaklama merkezleri niteliğindeki kervansaraylar veya ribâtlardan gelişen yerleşmelerdir.

c) Pazar yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında kuzey-güney yönünde uzanan Kürk yolu ile doğu-batı yönünde uzanan İpek yolu güzergâhları üzerinde ya da yaylak-kışlak alanları arasında konumlanmış, tarımsal hayvansal ürünlerin alım-satım faaliyetlerinin gerçekleştirildiği belirli zaman aralıklarında ve geçici nitelikli olarak kurulan bölgesel pazarlardan, yerleşik yaşama geçiş sürecinde daimi yerleşmelere dönüşerek ticaret merkezleri işlevi kazanan *Cuma pazarı*, *Ordu pazarı*, *At pazarı* ve *Şalpazarı* gibi pazar yerleşmeleridir.

d) İletişim-haberleşme merkezleri

Orta Asya Türk dönemi yerleşme ve ulaşım sisteminin mekânsal unsuru olan ticaret ve askeri yollar üzerinde belirli mesafelerle konumlanmış, temelde devlet belgelerinin hızlı tebliğini amaçlamakla birlikte aynı zamanda tüccar kervanlarına konaklama imkânı da sağlayan iletişim-haberleşme merkezleri işlevindeki posta istasyonlarıdır.

3. Askeri-stratejik merkezler

Milletlerarası ticaret yollarının güvenliğini sağlanması ya da askeri organizasyon merkezleri gibi askeri-stratejik işleve sahip olmakla birlikte işaret veya gözetleme kulesi olarak istihbarat işlevi de taşıyan askeri-siyasal sınır bölgelerinde konumlandırılmış *T'ou-man ch'eng* veya *Amga kurgan* ya da *Tok-kale* gibi kale yerleşmeleridir.

4. Dinsel yapılanma merkezleri

İslâm öncesi inanç sisteminin mekânsal yansıması olarak müstahkem mevkiilerde inşa edilmiş ya da kayalara oyulmuş mabed ya da tapınaklarla donatılmış dinsel faaliyet merkezi işlevindeki *Karahoca/İdikut* ya da İslâm sonrasında eren ya da derviş adı verilen alt inançlar liderlerinin kurduğu tekke/zaviyeler çevresinde gelişen *Evliya Ata/Talas* gibi dinsel merkezlerdir.

5. Hatun kentleri

Türk yaşam felsefesinde güvenlikleri büyük önem taşıyan kadın ve çocukların, özellikle savaş dönemlerinde, korunmaları için *kuy* adı verilen doğal koşulları ile güvenlik/korunma olanağı sağlayan sarp-dağlık bölgelerde kurulan *Hatun-sını* ya da *Hatun-balık* gibi hatun kentleridir.

6. Tarımsal üretim merkezleri veya köy yerleşmeleri

Orta Asya coğrafyasında, kentsel yerleşmelerin art bölgelerinde, toprak ve tarımsal araç-gereç yardımı yapılması yoluyla göçebe ya da yarı göçebe toplulukların iskân edilmesiyle kurulmuş tarımsal/hayvansal üretim merkezleri niteliğindeki *uluş* adı verilen köylerdir.

Eski Türk tarihinin mekânı hep bozkır imiş gibi anlaşılmaktadır. Kurulan kudretli devletlerinin idâre merkezlerinin ve muharip güçlerin yoğunlaştığı yerlerin bozkır olması sebebiyle böyle bir fikir şekillenmiştir. Eski Türkler bozkırda olduğu gibi şehirde de yaşamışlardır. Türk hayvan da gütmüştür, kervanda düzmüştür, tapınak da dikmiştir, tahıl da ekmiştir. Türklerin çok mühim bir kısmı uçsuz bucaksız bozkır sahası dışında Türkistan şehirlerinde yerleşik hayat sürmüştür. Bu yüzdendir ki Zeki Velidi Togan hep “şehirli Türkler” veya “kentli Türkler” tâbirini kullanmıştır. Şehir, eski Türk tarihinin mekânlarından biridir. Üstelik kültür ve medeniyet bakımından Türkleri bozkıra hapsetmek büyük bir haksızlıktır. Şehri anlamadan eski Türk tarihinin seyrini anlayamayız.

Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme “Türk-İslam şehri her yerde kendi ritmi, kendi hususi zevki ile vardır, her adımda önümüze çıkar. Kâh bir türbe, bir cami, bir han, bir mezar taşı, burada eski bir çınar, ötede bir çeşme olur ve geçmiş zamanı hayal ettiren manzara ve isimle, üstünde sallanan ve bütün çizgilerine bir hasret sindiren geçmiş zamanlardan kalma aydınlığıyla sizi yakalar. Sohbetinize ve işinizin arasına girer, hülyalarınıza istikamet verir.” Ahmet Hamdi Tanpınar (Beş Şehir, Ankara 1960, s. 109)

Dine dayalı büyük medeniyetler, içlerine aldıkları çeşitli milletlerin kültürlerini az çok müşterek bir hüviyete kavuştururlar. Mensubu bulunduğumuz İslam Medeniyeti bunun en karakteristik örneklerinden biridir. İslam, şehirde doğmuş bir dindir. Hz. Peygamber, Mekke’den Yesrib’e hicret edince Yesrib’in adını Medine olarak değiştirmiştir. Zira Medine, “şehir” demektir, aynı kökten türeyen medenî kelimesi biz müslümanların temel kimliğini ifade eder. Yüce dinimiz İslam bir medeniyet dinidir.

Şehre indirilmiş bir din olan İslam, ibadetlerinin çoğunun da yerleşik hayat süren cemaat tarafından ifasını öngörmüştür. Bu özellik müslüman beldelerinde başlangıçtan itibaren şehirlerin doğmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Türkler de bir “Medine Medeniyeti” olan İslam Medeniyeti dairesine girince, yerleşik hayata geçişi hızlandırarak yeni şehirlerini kurmuşlardır.

Şehirler tıpkı toplumlar gibi canlı, dinamik sürekli değişen bir yapıya sahiptirler. Türk şehircilik tarihine bu bakış açısıyla baktığımızda, Türk şehirlerinin Türk toplumuna bağlı olarak sürekli değiştiğini ve geliştiğini görürüz. Burada hemen belirtelim ki, Türk şehirciliğinin geçirdiği gelişim seyri, toplumsal ve fiziki şartlara bağlı olarak, her bölgede ve her şehirde farklı zaman ve yoğunlukta gerçekleşmiştir.

İslami dönemde Türk şehrinin yapısında yeni bir değişim süreci başlamıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz üzere, şehirler İslamiyet’in hayat anlayışına, toplum modeline bağlı olarak değişime, dönüşüme maruz kalmışlardır. Klasik İslam şehrinde toplumsal hayatın odak noktasını teşkil eden cuma camii, İslami dönem Türk şehrinde de aynı misyonu üstlenmeye başlamıştır.

Genellikle şehristanda kurulan cuma camii şehrin merkezini teşkil etmiştir. İslamlaşma sürecinde gözlenen ikinci önemli değişiklik, Türk şehirlerinde genellikle şehristan dışında bulunan ticari faaliyetlerin, yani çarşı ve pazarların cuma camiinin çevresine taşınmasıdır. Klasik İslam şehrinin en belirgin özelliklerinden biri olan bu olgu, cuma camiinde ibadet için toplanan büyük kalabalığın potansiyel müşteri olarak algılanmasıyla ilgili olmalıdır. Nitekim Osmanlılarda, şehir tarif edilirken “Cuma kılınır, bâzâr kurulur” ifadesi

kullanılırdı. Bir diğerk değişiklik konutla ilgilidir. Konutlarda İslamiyet'in özel hayata getirdiği mahremiyet ölçülerini dikkate alan düzenlemelere gidilmiştir. Evler doğrudan sokağa açılmaz, sokağı sınırlayan duvar gerisindeki avluya açılırdı. Bunun temel amacı aile mahremiyetini, özgün ve özgür yaşama alanını korumaktı. Bütün bunların ötesinde şehirler, yavaş yavaş İslamiyet'in hayat anlayışı ve dünya görüşüyle örtüşen yapı ve yapı gruplarıyla donanmaya başlamıştır.

İlk İslam şehirlerinde olduğu gibi, İslami dönemin ilk yıllarında Türk şehirlerinde de, Cuma Namazları şehirlerde tek yerde kılınır ve bu cami cuma camii diye anılırdı. Şehirler belirli bir büyüklüğe ulaşınca, ikinci, üçüncü cuma camilerinin kurulmasına izin verilmiştir.

İslami döneme gelindiğinde, çarşılar ilk İslam şehirlerinde olduğu gibi, cuma camiinin çevresine taşınmış ve cami etrafında veya caminin de üzerinde bulunduğu ana cadde boyunca kurulmuş yapı gruplarından oluşmuştur. Bu arada hemen belirtelim ki, şehri kirletici bazı ticari faaliyetler, şehristan dışında ve yine ilk İslam şehirlerinde olduğu gibi, şehristan kapıları yakınında konumlanmışlardır. Çarşılarda aynı cins malların aynı yerlerde satılması esasına dayanan bir branşlaşma söz konusudur. Çarşıların dışında bazı şehirlerde, yılın belirli zamanlarında panayırların kurulduğu bilinmektedir.

Türk şehirinde yer alan dini, sosyal, iktisadi nitelikli diğerk yapılar medrese, türbe, hamam, ribat, han, hankah, kütüphane ve zaviyedir. Bu yapılar çoğu kere cami etrafında konumlanmış olup, külliye diye bilinen yapı topluluklarının bir elemanı durumundadırlar. Müslümanlaşma sürecinin tamamlandığı XI. yüzyıldan sonra Türk şehirinde en fazla karşılaştığımız yapı grubunun cami ve medreseler olduğunu söyleyebiliriz.

Şehir halkının oturduğu konutlar genellikle avlulu bir forma sahiptir. Müslümanlaşmış ile birlikte bu konut tipinin daha da benimsendiği, yaygınlaştığı ve İslamiyet'in mahremiyet anlayışı doğrultusunda yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Arap coğrafyacılarının ifadelerine göre, dağlık bölgelerle Hazar Denizi'nin kuzey taraflarında bulunan bazı şehirlerde, ahşap iskeletin keçeyle kaplanması suretiyle oluşturulmuş, yurt denilen Türk çadırına benzeyen bir konut tipinin oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Türk şehirinde sıradan konutların yanında, seçkin aristokratların oturduğu köşk ve saraylara da rastlanılmaktadır.

Cadde ve sokak düzeni konusunda fazlaca bir şey bilemiyoruz. Ancak Uygur şehirleriyle, Göktürk Dönemi'ne ait bazı şehirlerin ve Abbasiler Dönemi'nde kurulan Türk şehri Samarra'nın oldukça düzgün, planlı bir yol tersimine sahip oldukları bilinmektedir. AkBeşim şehirinde ise, cadde kenarlarına kesme taştan yaya kaldırımları yapılmış olması

hayret verici olup, şehircilikte oldukça ileri bir seviyeye işaret etmektedir. Türk şehirlerini ziyaret eden Arap coğrafyacıları, bazı şehirlerde şehrin ortasından geçen büyük bir caddeden bahsetmektedirler. Benzer düzenlemeye Katai ve Samarra'da da rastlanılmaktadır.

İlk dönemlerden beri, Türk şehirlerinin, yeterli düzeyde yeşil alanlara ve şehrin muhtelif yerlerinde düzenlenmiş geniş meydanlara sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Semerkant'ta şehrin meydanlarına dikilmiş, birbiriyle konuşuyormuş veya birbirini kovalıyormuş hissi veren ahşap fil, deve, öküz ve vahşi hayvanların heykellerinden bahsedilmektedir. Yine Semerkant'ta diğer şehirlerde göremediğimiz, şehircilikte ileri bir seviyeye işaret eden bir başka husus, şehrin Kiş kapısına asılmış, üzerinde Semerkant'ın, Sana ve benzeri diğer büyük şehirlere olan uzaklığının belirtildiği metal bir levhanın bulunmasıdır. Türk şehirlerinde, çağdaş diğer komşu medeniyetlere göre, daha ileri seviyede bir su sisteminin kurulduğu görülmektedir. Pek çok şehirde su, kanallar ve arklar vasıtasıyla şehir içinde sokak sokak dolaştırılmıştır. Şehir meydanlarında havuz ve fiskiyeler yapılmıştır.

Türk şehirinde mezarlıklar, genellikle şehir dışında yer almaktadır. Ancak pek çok şehirde, cami hazirelerinde veya başka yerlerde, bazılarının üzerine türbe inşa edilmiş, bireysel ya da küçük grup mezarlıklarına rastlanılmaktadır.

Türk-İslam Şehrinin Genel Özellikleri

Türk-İslam kültüründe dünyayı imar etmek/ güzelleştirmek bir vecibedir. Zira Allah, insanı dünyayı imar etmekle vazifelendirmiştir. Kurulan şehirler, bu inanç ve düşüncenin bir tezahürü idi.

Türk-İslam şehirlerine baktığımızda şu temel niteliklerle karşılaşırız:

1. Şehirde hâkim siyasî irade görünür durumda değildir. Bu yönüyle Türk-İslam şehirinde beşerî/dünyevî iradenin/iktidarın tahakkümünden bahsedilemez. Şehrın hâkimi ilâhî irade/uhrevîlik mabeddir.

2. Türk-İslam şehri insanların bireysel hür iradesi ile oluşmuş bir güzelliştir. Türk-İslam şehri bu yönüyle adem-i merkezîyettir. Yani mahalleler kendi içinde bağımsızdır. Avrupa'da ise bunun tersine modernleşme ile birlikte merkezi planlı, geniş caddeli şehirler oluşturulmuş ve mahremiyete darbe vurulmuştur. İnsanların özel hayat alanları daralmış, kendisini gerçekleştirme imkânları azaltılmıştır.

3. Türk-İslam şehri, insanı, İslam inancı çerçevesinde eşref-i mahlûkat kabul eder. Bu çerçevede onun bu yüceliklere ulaşmak adına kendisini, çevresini ve dünyayı güzelleştirme görevini ifa etmelerine imkân verecek genişliği sağlar.

4. Türk-İslam şehri mabud-mabed-insan merkezlidir. Türk-İslam şehirlerine baktığımızda, ilk gözümüze çarpan şehrin merkezindeki camidir. Denebilir ki, bütün Müslüman-Türk şehirleri camilerin etrafında teşekkül etmiştir. Ana yollar, merkez/ulu camiye çıktığı gibi, yönetim birimleri, pazarlar vs. de burada toplanmıştır. Bu yönüyle Türk-İslam şehri, insanın saadet-i dareyni tahsilini kolaylaştıracak unsurlarla donatılmıştır.

5. Türk-İslam şehri, devletin bekâsını ifade eder. Bir yönüyle insanlara ait binalar faniliği, devlete ait binalar da bekayı simgeler. Bu şehirde herkes mütevekkil, memnun, herkes birbirinden razıdır. Burası, nizam, huzur ve sükûnun mekânıdır.

6. Türk-İslam şehri nehir, dere veya göl kenarlarına suyun bulunduğu yerlere kurulmuştur. Zira su hayatın kaynağıdır; susuz hayat düşünülemez. Ayrıca Türkler, suyu estetik bir unsur olarak da algılamışlardır. Bu bağlamda Türk şehrinde köprüler çok önemlidir. Mostar ve Drina gibi. Suyun bulunduğu mekânlar kişinin bedenî ihtiyaçları yanında ruhî ihtiyaçlarının tatminine de elverişlidir.

7. Türk-İslam şehri tabiat ile uyumludur. Asla tabiata savaş açmaz, tabiatla barışıktır. Mesela denize kıyısı olan şehirlerde, sokaklar denize dik olarak düzenlenmiştir ki denizden gelen serin rüzgâr kesilmeden şehre doğru işlesin. Yine şehirlerde bitkilerle, canlılarla iç içe olacak bir çevre düzenlemesi yapılmıştır. Bu noktada peyzaj mimarlığı oldukça gelişmiştir.

8. Türk-İslam şehri, herkesin manzarasına saygılıdır. Herkes tabiatı doya doya seyretsin, ufku geniş ve derin olsun diye meyilli araziye dağ yamaçlarına kurulmuştur.

9. Türk şehri mütevazıdır. Sınıfsız Türk toplumu buralarda kendince bir hayat sürer. Dinî binaların dışında yüksek bina yoktur.

10. Türk-İslam şehrinde dinî, içtimaî ve iktisadî hayatı düzenleyen külliye bulunur. Bu külliye; cami, medrese, imaret, aşevi, kütüphane, hamam, çeşme, sebil, çarşı, bedesten, bimarhâne/ hastaneden oluşur.

11. Türk-İslam şehri “galaksi” diye tabir edilmektedir. Hem birbirinden bağımsız, hem de birbirlerine kültürel, içtimaî ve iktisadî bakımdan bağımlı mahallelerden oluşan bir metropol yapısı vardır.

12. Türk-İslam şehirlerinin bir kısmı tekke ve türbe merkezlidir. Balkanlara giden Kolonizatör Türk dervişlerinin çabaları ile kurulan yerleşim yerleri, bunların tipik örneklerindedir. Bir mutasavvıfın faaliyet merkezi olan tekke ve sonrasında medfun olduğu türbe, zamanla müritleri tarafından yerleşim yerine çevrilerek şehirleştirilmiştir. Bugün Türk dünyasının hemen her yerinde şehir merkezlerinde bunları görmek mümkündür.

13. Türk-İslam şehri, tarih ve kültür kaynağıdır. Bu yönüyle mazisini arayanların başvuracakları temel bir kaynak, dinler, ırklar ve gelenekler arasında insanlığın bugüne kadar kurduğu en sağlam köprüdür. Şehre yerleşen her kültürden insan grubu buraya bir yandan kendi özgün kültürünü getirerek şehrin kültürünü zenginleştirirken bir yandan da şehrin ruhunu oluşturan üst kültür içinde eriyerek hemşerilik bilincine ulaşmıştır.

14. Türk-İslam şehri, bir arada yaşama mekânıdır. Din, dil, ırk, renk ayrımı yapmaksızın herkesin insanca yaşayabildiği yerlerdir. Türkistan’dan Anadolu’ya, Akdeniz’den Balkanlar’a yayılan coğrafya üzerindeki farklı kültürlerden de yararlanarak inşa edilen ortak yaşama alanıdır. Antik dönemin şehir topografyasına kayıtsız kalmayan; İslamiyet’in tabiata saygı inancını yücelten; örf, âdet ve gelenekleri kendi varlık şartı olarak kabul edip geleceğe miras bırakan bu hayat alanı, günümüzde kaybettiğimiz pek çok insanî değerın yüzyıllarca koruyuculuğunu yapmıştır. Sıradan insanın dünyası bu şehrin surları içinde olgunlaşmış, İslam felsefesi, edebiyatı ve estetiği bu şehrin mekânlarında dile gelmiştir.

15. Türk-İslam şehri gelecek nesillere saygılıdır. Bu nedenle bir neslin inşa ettiği binalar müteakip neslin hayatına tahakküm etmesine izin vermez.

16. Türk-İslam kentinde “arsa spekülasyonu”na dayanan rant kavgası olmaz. Zira şehrin ticarî merkezlerinin tamamına yakını vakıf emlakidir ve işletmesi vakıflar yoluyla halka aittir.

Mimar Sinan (1489-1588)

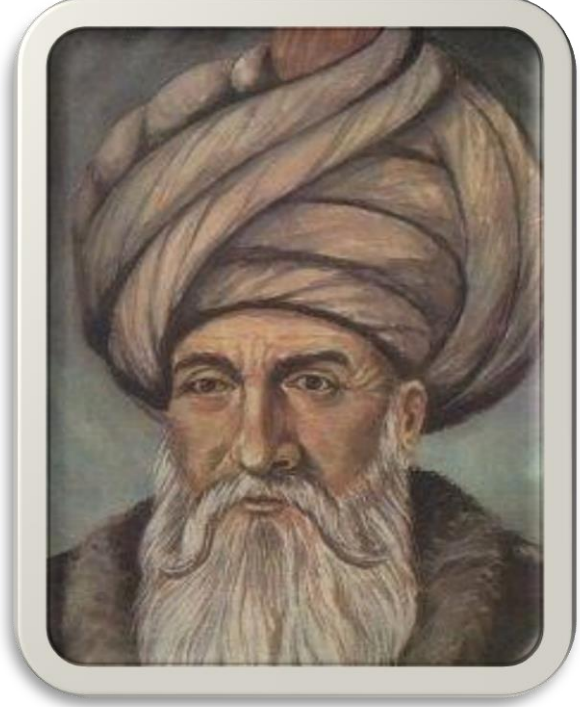
“ser mimârân-ı cihan ve mühendisân-ı devran, dünyadaki mimarların ve zaman içindeki mühendislerin başı”

Mimarlık tarihinin en büyük mimarlarından birisidir. Koca Sinan olarak tanınan Mimar Sinan

1489'da Kayseri'nin Gesibucağının Ağırnas köyünde doğdu. Çocukluğu II.Beyazıt (1481–1512), gençliği I. Selim (1512–1520), olgunluğu Kanunî (1520–1566), II. Selim (1566–1574) ve III. Murat (1574–1595) dönemlerinde geçti ve 1588'de 99 yaşında öldü.

1512 yılında İstanbul'a gelişinin ardından, orduya asker yetiştiren Acemi Oğlanlar Ocağı'na giren ve dülgerliği öğrenen Sinan, burada, yapı işlerinde de görev alırken, çağın önde gelen mimarlarının yanında çalışma fırsatını da elde etti.

1514'te Çaldıran Savaşı ve 1516–1520 arasında yapılan Mısır seferlerinden sonra, İstanbul'a dönüşünün ardından Yeniçeri Ocağı'na alınan Sinan, Kanuni döneminde, 1521'de katıldığı Belgrad, 1522'deki Rodos seferlerinden sonra subaylığa yükseldi. Bu seferlerde önceleri yeniçeri piyadesiyken yaptığı hizmetler ile atlı sekbanlar arasındaki yerini almış olan Sinan, daha sonra katıldığı Mohaç Savaşı'nda acemi oğlanların yayabasılığı görevini yapmıştır.

1526 yılında, yayabası olarak çıktığı Mohaç seferinden sonra, cephanes sorumlusu görevi verilen Mimar Sinan, 1529'da Viyana, 1529–1532 arasında Almanya, 1532-1535 arasında da Irak'a düzenlenen, Bağdat ve Tebriz seferlerine katıldı.

1524 Irakeyn Seferindeki olağanüstü çabası Lütfü Paşa'nın dikkatini çekmiş. Artık bu tarih onun hayatının dönüm noktası olmuş çünkü Lütfü Paşa ona bir kadırga yani savaş gemisi yapmasını istemiştir. O da Tatvan'da bu kadırgayı yaparak kadırgayı silahlarla donatmış ve Safeviler üzerine keşif turu yapmıştır. Üstelik geminin başında da kendisi durmuştur. Son Bağdat seferinde, Van Gölü'nün üstünden geçecek üç geminin yapımını başarıyla tamamlaması, Sinan'a haseki ünvanını getirdi.

1536'da Pulya seferlerinin ardından çıkılan, 1538 yılındaki Moldova seferinde, Prut Irmağı üstünde yaptığı bir köprüyle dikkatleri üstüne çekerek, Yüksek Dergah Mimarları Başkanı olan ve 1539'da, Mimar Acem Ali'nin ölümü üzerine onun yerine Saray Baş mimarı olan Sinan, ölümüne kadar, güncel devlet sisteminde bayındırlık bakanlığı adını almış bu görevi sürdürdü.

Çıraklık Eseri, Şehzade Camii

Daha sonra ordunun yapı ihtiyacını karşılamaya yönelik kollarda çeşitli görevler üstlenen ve bu çalışmalarıyla öne çıkan Sinan, katıldığı yapım ve onarım çalışmalarıyla ve orduyla birlikte sefere gittiği yerlerde gözlemlediği farklı mimari yapılarla kendini eğitti.

Mimar Sinan'ın mimarbaşılığa getirilmeden evvel yaptığı üç eser dikkat çekicidir. Bunlar Halep'de Hüsreviye Külliyesi, Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ve

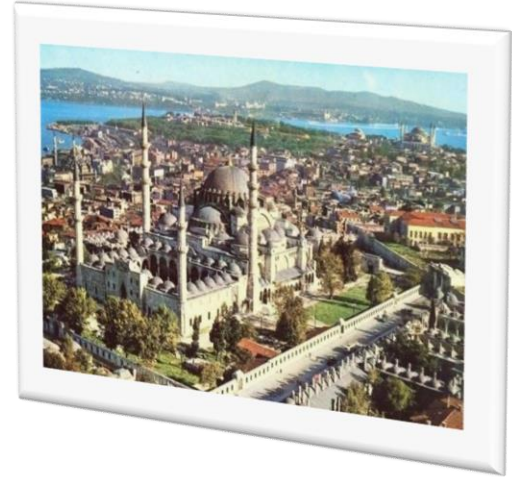
İstanbul'da Hürrem Sultan için yapılan Haseki Külliyesi'dir.

Osmanlı'nın en güçlü çağında yaşayan ve Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat olmak üzere, üç padişah döneminde mimarbaşılık eden Mimar Sinan, imparatorluğun gücünü simgeleyen mimarlık başyapıtlarının tasarlanıp uygulanmasında en büyük rolün sahibiydi.

Kalfalık Eseri Süleymaniye Camii

Elli yıla yakın süreyi kapsayan, Osmanlı Devleti'nde yaptığı mimarlık görevi boyunca, yapılarında gerçekleştirdiği deneyler ve getirdiği yeniliklerle, zirveye taşıdığı Osmanlı – Türk mimarlığının bireşim sürecini tamamlayarak, arayış aşamasından, klasik döneme geçiren ve hem Doğu, hem Batı ile ilişki içinde oldu.

Anadolu ve Akdeniz kültürlerine sahip çıkan bir Osmanlı – Türk İslam mimarlık bileşimi ortaya çıkaran Mimar Sinan, birçoğu İstanbul'da olan, 84 cami, 52 mescit, 57 medrese, 7 okul ve darülcerra, 22 türbe, 17 imaret ve 3 darüşşifa, 7 su yolu kemeri, 8 köprü, 20 kervansaray, 35 köşk ve saray, 6 ambar ve mahzen, 48 hamam ve kaydı olmayanlarla beraber, üç yüz elliyi aşkın yapının baş mimarlığını üstlendi.

Ustalık Eseri, Selimiye Camii

İlk büyük çalışması ise kendisinin “*çıraklık eserim*” dediği ve 1543’te Kanuni Sultan Süleyman’ın 22 yaşında ölen oğlu Şehzade Mehmet’in anısına yaptırdığı Şehzade Camii’dir (1548). Bundan altı yıl sonra tam altmış yaşındayken bu kez “kalfalık eserim” dediği *Süleymaniye*’nin yapımına başladı. 1557’de tamamladığı ve kendisine “Koca” unvanını getiren, Süleymaniye Camisi, Mimar Sinan’ın başyapıtlarındandır. Sanatının zirvesine ulaştığı ve kendisinin “ustalık eserim” dediği *Edirne Selimiye Camii*’ne ise 1569 yılında yani tam 80 yaşındayken başladı ve 86 yaşında tamamladı. Sinan, Selimiye’yi yapmadan önce burada uyguladığı planı önce 1560 yılında İstanbul Tahtakale’de yaptığı Rüstem Paşa Camii’nde denemişti.

O dönemin Avrupası’nda, Roma’da inşası 160 yıl süren San Pietro Katedrali ve Londra’da, Sir Christopher Wren tarafından, 40 yılda tamamlanabilen St. Pauls Katedrali göz önünde bulundurulduğunda, Sinan’ın, İstanbul’daki Süleymaniye Külliyesi’ni 7, Edirne’deki Selimiye Camisi’ni de 6 yılda tamamlamış olması, 16. Yüzyıl Osmanlı mimarlık ve yapı kurumlarının hızlı ve verimini kanıtlar. Bir kubbe ustası, toplu mekân yaratıcısı Sinan, 1588’de İstanbul’da öldü. Süleymaniye Camii’nin yanında Şeyhül İslâm Kapısı (Bab-ı Meşihat), Dökmecilere giden yolun birleştiği yerdeki türbede gömülüdür. Bu türbenin kitabesinde yer alan “*Geçti bu demde cihanda Pir-i Mimarın Sinân*” ifadesi şair ve nakkaş Sâî Mustafa tarafından yazılmıştır.